

امکان و ظرفیت آموزش تفکر انتقادی در بخش «بخوان و بیندیش» از کتب فارسی دوره دبستان

زهره احمدی پوراناری*

مراد یاری دهنوی**

چکیده

تفکر انتقادی شیوه‌ای برای آموزش عمیق و عقلانی است که اغلب با پرسش‌های باز مخاطب را به تأمل و کنجکاوی وامی‌دارد و موجب می‌شود تا او به درکی ژرف از موضوع مورد تأمل برسد. از همین روست که یکی از اهداف صریح و ضمنی اغلب نظام‌های تربیتی، پرورش تفکر انتقادی دانش‌آموزان می‌باشد. در کتب فارسی ابتدایی پایه دوم تا ششم، در هر فصل، بخشی با عنوان «بخوان و بیندیش» وجود دارد که شامل یک داستان است و دانش‌آموزان را به تأمل و ژرف‌اندیشی فرامی‌خواند. در این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است، پژوهشگران با شیوه توصیف و تحلیل، امکان به‌کارگیری و آموزش روش تفکر انتقادی را در داستان‌های بخش «بخوان و بیندیش» فارسی ابتدایی مورد ارزیابی قرار دادند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که داستان‌های این بخش به جهت قالب، درون‌مایه و قدرت تخیل، ظرفیت طرح پرسش‌های کلی برای پرورش تفکر انتقادی دانش‌آموزان را دارد. بدین منظور، در راستای غنابخشیدن به شیوه آموزش تفکر انتقادی در آنها، نمونه‌هایی از مفاهیم و پرسش‌های فلسفی تکمیل‌کننده برای هر داستان پیشنهاد شده است.

کلیدواژه‌ها: تفکر انتقادی، پرسش فلسفی، کتاب درسی، فارسی ابتدایی، بخوان و بیندیش.

* استادیار گروه زبان و ادبیات دانشگاه فرهنگیان (نویسنده مسئول)، ahmadypoor@yahoo.com

** استادیار بخش علوم تربیتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران،

myaridehnavi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۹/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۰/۲۷

۱. مقدمه

«تفکر انتقادی» یکی از شیوه‌های پرورش تفکر و اندیشه است. تفکر انتقادی بدین معناست که افراد یاد بگیرند چه زمانی سوال کنند، چگونه سوال کنند و چه سوالاتی بپرسند. افراد یاد بگیرند چگونه استدلال کنند، چه زمانی از استدلال استفاده نمایند و کدامین روش استدلالی را به کار گیرند. (فیشر، ۱۳۸۶: ۱۱۸) آنچه در بیان معنای تفکر انتقادی ذکر شد اهمیت آن را هم نمایان می‌سازد؛ زیرا براساس این تعریف، تفکر انتقادی به سان میزانی عمل می‌کند و درست و نادرست را از یکدیگر تمییز می‌دهد. یکی از مشکل‌ترین درس‌هایی که کودکان باید یاد بگیرند این است که همه‌ی آنچه که آنان فکر می‌کنند درست است، ممکن است درست نباشد. (همان: ۱۲۱) از نظر بلوم (bloom) و دستیارانش اصطلاح تفکر انتقادی مترادف با اصطلاح ارزیابی است که برجسته‌ترین مهارت از مهارت‌های شش‌گانه‌ی فکری است که عبارتند از: دانش، درک، کاربرد، تجزیه و تحلیل، ترکیب، ارزیابی. (همان: ۱۲۴)

امروزه آموزش تفکر انتقادی در مدارس نیز مورد توجه قرار گرفته‌است. اولین سوالی که به ذهن می‌رسد این است که آیا دانش‌آموزان ابتدایی می‌توانند با شیوه‌ی تفکر انتقادی آموزش ببینند؟ در پاسخ باید گفت که «نمی‌توان به کودکان تفکر را آموزش داد یا فرصت تفکر کردن را به آن‌ها نداد ولی بلافاصله بعد از مدرسه از آن‌ها خواست تا افراد متفکری باشند. آنچه مهم است اینکه کودکان به چنین فعالیت‌هایی تمایل پیدا کنند و آن‌ها را انجام دهند و متفکر بودن را به عنوان شکلی از زندگی بپذیرند». (قائدی، ۱۳۹۵: ۲۴۹)

پیش از شروع بحث یک نکته‌ی دیگر نیز باید روشن شود: تفکر انتقادی چه تفاوتی با تفکر فلسفی دارد؟ امروزه «فلسفه برای کودکان» نیز آموزش داده می‌شود. آموزش تفکر انتقادی برای کودکان چه ارتباطی با «فلسفه برای کودکان» دارد؟ پاسخ آن است که در فلسفه‌ورزی از شیوه‌ی تفکر انتقادی استفاده می‌شود؛ بنابراین «تفکر انتقادی» ابزاری برای فلسفی‌اندیشیدن است. در «فلسفه برای کودکان» هدف عبارت است از یاری دادن کودکان برای بهره‌مندی از فلسفه به منظور بهبود بخشیدن به یادگیری همه‌ی موضوعات موجود در این برنامه‌ی درسی. تفکر انتقادی در پی دقیق‌تر ساختن ذهن کودکان است؛ و فلسفه هم به آن عمق می‌بخشد هم آن را پرورش می‌دهد (لیپمن، نقل در ناجی، ۱۳۸۷: ۳۴)، به عبارت دیگر فلسفه برای کودکان از مرحله‌ی تفکر انتقادی فراتر می‌رود. تفکر انتقادی اغلب ضمیمه‌ای صرف برای برنامه‌های درسی رایج است؛ اما در برنامه «فلسفه برای مدارس» این

نیاز به رسمیت شناخته می‌شود که کودکان باید به گونه‌ای واقعی با موضوعاتی سروکار داشته باشند که آنها را مسئله‌انگیز یا مبهم می‌پندارند. (لیمن، نقل در ناجی، ۱۳۸۷: ۳۵)

کتاب فارسی اول دبستان به آموزش حروف و خواندن اختصاص دارد و تاکید کمتری بر درک پیام‌های زبانی می‌شود؛ ولی در سالهای بعد، برنامه آموزش دبستانی بر آموزش مهارت‌های مربوط به درک پیام تاکید بسیار دارد (زندى، ۱۳۹۴: ۹۹)؛ از این رو هر فصل از کتب فارسی دوم تا ششم دبستان، بخشی دارد به نام "بخوان و بیندیش" که شامل یک روایت است و دانش‌آموز باید درباره آن تأمل کند. به نظر می‌رسد در مدارس اغلب به روخوانی این بخش و پاسخ به پرسش‌های آن اکتفا می‌شود و دانش‌آموزان به اندیشه‌ورزی نمی‌پردازند، در حالی که با طرح پرسش‌های فلسفی، می‌توان زمینه تعامل فلسفه و ادبیات را در جهت فهم عمیق مطالب کتاب درسی و باروری توانایی اندیشیدن انتقادی و فلسفی دانش‌آموزان را فراهم ساخت. تعامل فلسفه با ادبیات نتایجی در برداشته که از مهم‌ترین نتایج آن، ابزاری بودن داستان در حیطه فلسفه برای کودکان، کشف نوعی داستان با عنوان "داستان‌های تفننی-فلسفی یا ماجراجویی-فکری" و اثبات این نکته است که کودکان می‌توانند منتقد باشند. (خسرونژاد، ۱۳۸۶: ۱۲۱)

تفکر انتقادی در تدریس کتاب فارسی ابتدایی می‌تواند جایگاه والایی داشته باشد. با یک مثال ساده آموزش تفکر انتقادی را در همین ابتدا نشان می‌دهیم: معلم فارسی از دانش‌آموز می‌پرسد: خوش اخلاقی یعنی چه؟ دانش‌آموز جواب می‌دهد: خوش اخلاقی یعنی مهربانی. معلم می‌تواند با این پاسخ قانع شود؛ زیرا دانش‌آموز معنی کلمه را بیان کرده است، حال اگر معلم بخواهد دانش‌آموز را متوجه مفهوم دقیق خوش اخلاقی کند می‌تواند پرسیدن را ادامه دهد.

معلم: مهربانی دقیقا یعنی چه؟

دانش‌آموز: با احترام و با ادب حرف زدن؛

معلم: پس خوش اخلاقی و مهربانی، مربوط به زبان است؟ اگر کسی خوش زبان باشد

حتما مهربان است؟

دانش‌آموز: نه بعضی آدمها به دروغ تعارف می‌کنند و احترام می‌گذارند، اما قلبشان

مهربان نیست؛

معلم: پس خوش اخلاق بودن هم به ادب زبان مربوط می شود هم به قلب، نظر شما این است؟ تصور کنید شخصی قلب مهربانی دارد و با ادب سخن می گوید، اما به دیگران کمک نمی کند. آیا او خوش اخلاق است؟

ظاهراً معلم چند پرسش بر کلامش افزود، اما همین پرسش ها می تواند زمینه آشنایی دانش آموز را با اصل مفهوم خوش اخلاقی فراهم سازد و بر او معلوم گرداند که خوش اخلاقی مربوط به قلب و زبان و اعمال است. این نکته را که "فلسفه آموختن دیدگاه دیگران نیست، بلکه گونه ای فعالیت و کوشش برای دانستن است" (برهمن، خدابخشی ۱۳۹۶: ۹۱) در پرسش و پاسخ های فلسفی می توان دید.

۱.۱ بیان مسئله

یکی از مهم ترین اهداف آموزش در کتب فارسی ابتدایی، تقویت درک مطلب و ژرف اندیشی است. آموزش از طریق تفکر انتقادی یکی از شیوه های تقویت درک مطلب است که امروزه در سراسر دنیا مورد توجه قرار گرفته است، زیرا ثابت شده که ارتباط محکمی میان مشارکت و گفتگو و درک مطلب وجود دارد. (Barrow, 2010: 68) در نظر اول، این شیوه دشوار به نظر می آید، اما در عمل با تمرین کافی، آموزش این مهارت امکان پذیر و سهل می گردد. آموزش تفکر انتقادی در واقع ایجاد عمده ای یک جو عدم تعادل شناختی است تا شاگردان بتوانند فرایندهای فکری خود را تعویض و اصلاح کنند یا دوباره بسازند (مایرز، ۱۳۸۶: ۲۱)؛ به عبارت دیگر مربی در آموزش تفکر انتقادی، مخاطب را با پرسش های مناسب به چالش می کشاند و مخاطب ضمن تردید نسبت به علم خود، با ژرف اندیشی مسئله را بررسی می کند و پاسخ خود را اعلام می نماید. در پایان پاسخ دهنده، با توجه به عمق و گسترش پرسش ها در ابعاد مختلف، پیشرفت قابل توجهی در شناخت مسئله (نسبت به پیش از طرح پرسش) احساس می کند. پرسشگری فلسفی سبب می شود که دانش آموزان و معلمان ارتباط شفاهی بهتری داشته باشند (Topping & Trickey, 2007: 82) شاگردان معنی را بهتر بفهمند و انواع دیدگاه ها را بی طرفانه در نظر بگیرند و بتوانند باورهای خود را بیان کنند و حتی قضاوت کنند (Van Zee & Minstrell, 1977: 258) برانگیخته شدن حس کنجکاوی و انتقاد و مسئولیت پذیری نیز از فواید تفکر انتقادی است. (Daniel, et al, 1999: 438)

تفکر انتقادی در واقع مصداقی از تفکر واگراست؛ تفکر واگرا، عمل فکری باز و آزادی است که راه حل‌ها و پاسخ‌های متعدد و گوناگونی برای یک موضوع می‌جوید. (حسینی، ۱۳۹۲: ۴۷) معلمانی که مشوق سوال و تفکر انتقادی در شاگردانشان هستند کاری را انجام می‌دهند که در مفهوم تعلیم و تربیت مبتنی بر مردم‌سالاری نقشی اساسی دارد. در آموزش و پرورش که از خلاقیت، ابداع و ترقی حمایت می‌کند این که به بچه‌ها یاد بدهیم که مستقلاً فکر کنند، دانش دریافت‌شده را زیر سوال ببرند، از طریق چالش‌ها یاد بگیرند، در ایده‌ها تحقیق و تامل کنند، نکته‌ی اصلی است. (هینز، ۱۳۸۳: ۵۴) با توجه به آنچه گفته شد با طرح پرسش‌های مناسب می‌توان در کلاس درس، تفکر انتقادی را به شاگردان آموخت. اغلب متخصصان امر پیشنهاد می‌کنند که جهت آموزش خوب فکر کردن، ابتدا معلمان، دستیاران آموزشی و سایر بزرگسالانی که با کودکان سر و کار دارند، آموزش ببینند (سجویک، ۱۳۹۰: ۱۴)؛ «پرورش توانایی فلسفه‌ورزی معلمان خود نوعی تجهیز آنان به سلاح تفکر یا خردورزی است که راهگشا و ضامن عمل توأم با تامل آنان در موقعیت‌های گوناگون و منحصر به فرد فرایند یاددهی - یادگیری است.» (یاری دهنوی، پورکریمی، ۱۳۹۷: ۴۷) از این رو در این مقاله نگارندگان، دانشجو معلمان دانشگاه فرهنگیان و معلمان را مخاطب خود دانسته و به چگونگی آموزش تفکر انتقادی با استفاده از طرح پرسش فلسفی در داستان‌های کتب فارسی دوره دبستان پرداخته‌اند. بدین منظور بخش "بخوان و بیندیش" از کتاب فارسی ابتدایی پایه دوم تا ششم بررسی شد تا روشن گردد امکانات و قابلیت‌های بخش "بخوان و بیندیش" کتب فارسی دوره ابتدایی، برای آموزش تفکر انتقادی به دانش‌آموزان چگونه است؟ مفاهیم و پرسش‌های فلسفی مناسب برای داستان‌ها و روایت‌های بخش "بخوان و بیندیش" کتب فارسی ابتدایی چه می‌باشد؟

۲.۱ پیشینه پژوهش

درباره‌ی تفکر انتقادی ده‌ها مقاله به زبان فارسی نوشته شده که می‌توان در چند دسته اصلی تقسیم‌بندی کرد:

الف) پژوهش‌هایی که در آن عوامل موثر بر تفکر انتقادی و تاثیر تفکر انتقادی بر مقوله‌های مختلف بررسی شده‌است، بیشتر پژوهش‌ها در این دسته جای می‌گیرند؛ مانند: «تاثیر دوره آموزش تفکر انتقادی بر سبک‌های تصمیم‌گیری و سبک‌های حل مسأله» (زارع و نهرانیان، ۱۳۹۶)، «بررسی رابطه سواد اطلاعاتی و تفکر انتقادی در دانشجویان» (یکتای

کوشالی و همکاران: ۱۳۹۶)، «تاثیر تدریس مهارت‌های تفکر انتقادی بر انگیزه زبان‌آموزان سطح پیشرفته ایرانی» (رجعتی، تمجید، آهنگری، ۱۳۹۶)، «اثر آموزش تفکر انتقادی بر سبک‌های حل مساله و یادگیری خود راهبر» (زارع و نهروانیان، ۱۳۹۶)، «تعیین میزان اثر بخشی آموزش مهارت‌های تفکر انتقادی بر درک مطلب و نوع راهبردهای یادگیری مورد استفاده زبان‌آموزان» (سادات واحدی و ابراهیمی، ۱۳۹۶)، «بررسی تاثیر بازی‌های رایانه‌ای بر تفکر انتقادی دانش‌آموزان» (اسماعیلی و همکاران، ۱۳۹۶).

ب) پژوهش‌هایی که در آن، فلسفه برای کودکان و اهمیت آن بررسی شده است؛ برای مثال: «آموزش فلسفه برای کودکان» (برهمن و خدابخشی، ۱۳۹۶)، «داستان‌هایی برای برنامه فلسفه برای کودکان مبتنی بر تفکر انتقادی» (فرزانفر و اعجم، ۱۳۹۵) در این مقاله نویسندگان داستان‌هایی را که مناسب آموزش تفکر انتقادی می‌دانسته‌اند، معرفی و بررسی کرده‌اند و ...

ج) پژوهش‌هایی که به بررسی جایگاه تفکر انتقادی در تعلیم و تربیت اسلامی پرداخته‌اند؛ از جمله: «تربیت اجتماعی از دیدگاه امام علی (ع) و برنامه آموزش فلسفه و کودک» (قدمیاری، ۱۳۹۵)، «جایگاه تفکر انتقادی در تعلیم و تربیت اسلامی مبتنی بر سند برنامه درسی ملی» (کریمیان، ناطقی، سیفی، ۱۳۹۶)، «تبیین و تحلیل زمینه‌های سازواری و همگرایی مولفه‌های تفکر انتقادی با تربیت دینی» (همايون فرد و سجادی، ۱۳۹۵).

د) پژوهش‌هایی که مربوط به بررسی تفکر انتقادی در زمینه‌ی آموزش دانش‌آموزان ابتدایی و متوسطه است؛ بررسی این دسته از مقالات نشان می‌دهد که تفکر انتقادی در درس "مطالعات اجتماعی" مورد توجه و پژوهش قرار گرفته و مقالاتی در این زمینه به چاپ رسیده است؛ از جمله: «مهارت‌های تفکر انتقادی در کتاب‌های "مطالعات اجتماعی" دوره ابتدایی» (کریمیان، ناطقی، سیفی، ۱۳۹۵)، «مقایسه اثربخشی روش و فن آموزش پرسشگری بر تفکر انتقادی و مهارت‌های آن در درس "مطالعات اجتماعی" دانش‌آموزان دختر پایه اول متوسطه» (جوادی ممتاز، کرد نوقابی، معروفی، ۱۳۹۵)، «تعیین باورهای معلمان درباره اثربخشی انواع روش‌های آموزش تفکر انتقادی بر اساس توان متفاوت دانش‌آموزان» (بدری گرگری، ۱۳۹۴)، «ارزیابی و تحلیل محتوای کتب هدیه‌های آسمان بر مبنای مهارت‌های تفکر انتقادی» (کریمیان، ناطقی، سیفی، ۱۳۹۶)، «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی بخوانیم و بنویسیم و هدیه‌های آسمان دوره ابتدای بر اساس معیارهای برنامه‌ی درسی فلسفه برای کودکان» (مرعشی و همکاران، ۱۳۹۱) نتیجه تحقیق در این مقاله نشان می‌دهد که کتاب‌های بخوانیم و بنویسیم بیش‌تر از هدیه‌های آسمان به مقوله‌های تفکر

فلسفی توجه کرده‌اند. (مرعشی و همکاران، ۱۳۹۱: ۸۹) «تاثیر آموزش فلسفه برای کودکان بر سطح پرسشگری دانش‌آموزان دوره ابتدایی» (کمالی مطلق و نوشادی، ۱۳۹۶) و «طراحی الگوی برنامه درسی پژوهش محوری در مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی برای پرورش تفکر و خلاقیت در دانش‌آموزان» (قاضی اردکانی، ملکی، صادقی، درتاج، ۱۳۹۶). پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که تفکر انتقادی در بخش «بخوان و بیندیش» کتب فارسی ابتدایی، به طور خاص بررسی نشده‌است، بنابراین این پژوهش با نظر به این خلا پژوهشی انجام شده‌است.

۲. آموزش تفکر انتقادی در نگاهی به بخش "بخوان و بیندیش" فارسی ابتدایی

مولفان کتب فارسی ابتدایی، در پایان هر فصل، بخشی را به نام "بخوان و بیندیش" طراحی کرده‌اند تا دانش‌آموز با خواندن آن، علاوه بر تقویت روخوانی، اندیشه‌ورزی را نیز تمرین کند. در هر یک از کتاب‌های فارسی دوم و سوم ابتدایی، هفت داستان و در هر یک از کتاب‌های فارسی چهارم و پنجم و ششم ابتدایی، شش داستان با این عنوان دیده می‌شود؛ به عبارت دیگر ۳۲ داستان با عنوان "بخوان و بیندیش" در کتب فارسی ابتدایی وجود دارد و در پایان هر داستان پرسش‌هایی طراحی شده‌است. در ابتدا ظرفیت‌های بخش "بخوان و بیندیش"، جهت آموزش تفکر انتقادی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱.۲ امکان و ظرفیت‌های مناسب طرح پرسش فلسفی جهت آموزش تفکر انتقادی در بخش "بخوان و بیندیش"

استرنبرگ و ویلیامز توصیه می‌کنند؛ پرسشگری را مبنای تبادلات فکری و تعاملات در کلاس قرار دهید، زیرا دانش‌آموزان بیش‌تر از این که به یادگیری پاسخ‌ها توجه داشته باشند به طرح و پرسیدن سوال اهمیت می‌دهند. (حسینی، ۱۳۹۲: ۱۲۷) سوالات متعددی که می‌توان درباره‌ی یک متن مطرح کرد به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند: ۱-سوال‌های بسته یا مبتنی بر واقعیت: این گونه سوالات برای متن‌هایی مناسب است که آشکارا سوال برانگیز بوده و معمولاً به نامگذاری و کسب اطلاع از بعد ادبی نیاز دارند. این گونه سوالات اغلب با چه چیز، چه کسی، کجا و چه موقع آغاز می‌شوند. ۲-سوال‌های باز هستند که به دنبال دلیل و اظهار نظر یا ابراز احساسات در مورد متن یا در مورد یک تجربه ذکر می‌شود. این

گونه سوال ها اغلب با چگونه و یا چرا آغاز می شوند. (فیشر، ۱۳۸۹: ۸۹) در طرح پرسش فلسفی از سوالات باز استفاده می شود. در اینجا ظرفیت داستان های بخش "بخوان و بیندیش"، جهت طرح پرسش فلسفی بررسی می شود.

۱.۱.۲ قالب داستان

در هر زبان، در هر نقطه از دنیا، داستان پایه‌ی اصلی تفکر و ارتباط است. با نقل داستان درمی‌یابیم چه اتفاقی برای چه کسی و چرا افتاده است. (فیشر، ۱۳۹۲: ۳) هر داستان دارای فکر، نتیجه، خیال، روش و زبان خاصی است و هر یک از این‌ها در تکوین شخصیت کودک تاثیر می‌گذارد و همین خصایص است که استفاده از داستان را در آموزش و پرورش، ضروری می‌نماید. (قائدی، ۱۳۹۵: ۱۰۵) داستان یک ویژگی مهم دارد و آن این است که ابتدا و انتها دارد؛ بنابراین مفاهیم و رویدادهای زندگی در آن بهتر درک می‌شود، در حالی که زندگی با وجود آشفتگی‌ها و نواقص موجود در آن بسیار مبهم است و ما در فضایی از تکه‌های ناپیوسته و نامرتب، زندگی را تجربه می‌کنیم. آنچه داستان را داستان می‌سازد، این است که در پایان آن، هر آنچه در ابتدا مطرح و در وسط توضیح داده شده است، به صورت منطقی و با روشی تاثیرگذار، گره‌گشایی می‌شود (فیشر، ۱۳۹۲: ۳)؛ از این رو قالب داستان برای آموزش تفکر انتقادی بسیار مناسب است. برای روشن ساختن نکته اخیر، ذکر یک مثال ضروری است: داستان هدهد از جمله داستان‌های بخش "بخوان و بیندیش" است (فارسی ششم، ص ۲۰). هدهدی زیرک در باغی در کنار پیرزنی زندگی می‌کرد. پیرزن به هدهد ریزه‌های نان می‌داد و با او آشنا بود. یک روز صبح پیرزن به هدهد گفت که بچه‌ها زیر درخت دام پهن کرده‌اند، مواظب باش. هدهد گفت: من بسیار زیرکم و هیچ کس نمی‌تواند مرا گرفتار کند. ظهر که پیرزن برگشت هدهد را ندید. جستجو کرد. او را در دام گرفتار دید. هدهد گفت که سرنوشت این بود که بود من گرفتار شوم. پیرزن گفت: افراد تنبل و خطاکار سرنوشت را بهانه می‌کنند. این داستان چند بخش دارد: ۱- اعتماد به نفس هدهد که گرفتار نمی‌شود ۲- گرفتار شدن هدهد ۳- سرنوشت را مقصر گرفتاری دانستن ۴- اعتراض پیرزن که سرنوشت بهانه افراد تنبل یا خطاکار است. چنانچه فردی در زندگی واقعی شخصی را ببیند که با اعتماد به نفس می‌گوید که من زیرکم و گرفتار نمی‌شوم (بخش اول) احتمالاً باور می‌کند و اگر در برابر بخش سوم قرار بگیرد که شخصی می‌گوید سرنوشت مقصر گرفتاری است، احتمالاً می‌پذیرد. همچنین در زندگی واقعی

معمولا کسی نیست که روایت زندگی را مثل پیرزن شرح دهد پس دریافت حقایق دشوار است، اما در داستان وضعیت متفاوت است؛ خواننده با تمام شدن داستان نتیجه می‌گیرد که سرنوشت به دست خود افراد رقم می‌خورد.

بخش "بخوان و بیندیش" کتب فارسی ابتدایی در قالب داستان آمده‌است؛ بنابراین از جهت قالب مناسب است. تنها در فارسی ششم ابتدایی، یکی از بخش‌های "بخوان و بیندیش" در قالب زندگی‌نامه شهید تندگویان نقل شده است (فارسی ششم، ص ۶۴). این بخش گفت‌وگوی داستانی ندارد و جزئیات روایت نشده است؛ از این رو ظرفیت طرح پرسش‌های فلسفی در آن کمتر است.

۲.۱.۲ درون‌مایه

درون‌مایه‌ی داستان از عوامل تعیین‌کننده‌ی ظرفیت داستان برای پرسش فلسفی است؛ داستان‌هایی که با دیدگاهی باز به زندگی نگریسته‌اند، کودکان را به پرسش‌گری و حیرت، فرضیه‌سازی و اکتشاف تشویق می‌کنند. (کم، ۱۳۹۱: ۵۰) وجود درون‌مایه فلسفی در برخی از داستان‌های "بخوان و بیندیش"، طرح پرسش فلسفی را سهل‌تر می‌سازد. در بخش "بخوان و بیندیش" داستان‌هایی وجود دارد که با دیدگاهی باز و با درون‌مایه‌ای فلسفی روایت شده‌اند. داستان‌هایی که مستقیماً بحثی فلسفی را مطرح کرده‌اند عبارتند از: داستان "در جست‌وجو" (فارسی چهارم، ص ۲۳) که درون‌مایه آن، خداجویی و خداشناسی است؛ داستان "راز گل سرخ" (فارسی پنجم، ص ۲۱) که درون‌مایه آن، خداشناسی است؛ داستان "زیر آسمان بزرگ" (فارسی پنجم، ص ۱۱۴) که درون‌مایه آن شناخت زندگی و راه‌های خوشبختی است و داستان "هدهد" (فارسی ششم، ص ۲۰) که درون‌مایه آن "سرنوشت و قضا و قدر" است.

اغلب داستان‌های بخش "بخوان و بیندیش" از نظر درون‌مایه و محتوا، مناسب طرح پرسش فلسفی هستند و به ندرت داستانی مانند "تمیز باش و عزیز باش" (فارسی دوم، ص ۲۸) دیده می‌شود که به دلیل اینکه یک داستان آموزشی و اخلاقی است، مناسب تفکر انتقادی به نظر نمی‌رسد؛ زیرا داستانی که کودکان را با جهت‌گیریهای اخلاقی روبه‌رو می‌کند، به کودکان اجازه نمی‌دهد تا خود به نتیجه برسند. (کم، ۱۳۹۱: ۵۳)

درباره درون‌مایه‌ی مناسب با تفکر انتقادی، نکته دیگری که باید مورد توجه قرار گیرد آن است که مسئله یا موضوع مورد علاقه‌ی کودکان باشد و قدرت تخیلشان را برانگیزد یا

به هر حال آنها را تحت تاثیر قرار دهد. (همان: ۳۸) بسیاری از داستان‌های بخش "بخوان و بیندیش" سرشار از تخیل هستند؛ از جمله "قصه تنگ بلور" (فارسی سوم، ص ۲۵)، "پری کوچولو" (همان، ص ۶۰)، "هفت مروارید سرخ" (فارسی چهارم، ص ۱۱۶)، و "زیر آسمان بزرگ" (فارسی پنجم، ۱۱۴). در اینجا بخشی از داستان تخیل‌آمیز "پری کوچولو" که در توصیف پری کوچولو است نقل می‌شود. در این داستان عناصر تخیل‌آمیزی چون زندگی کردن پری در آسمان، بال داشتن پری و بریدن ابر و درست کردن نخ با ابر دیده می‌شود: "یکی بود، یکی نبود. پری کوچکی بود که با مادرش در آسمان زندگی می‌کرد. پری کوچولوی قصه‌ی ما هنوز بال نداشت. برای همین، نمی‌توانست مثل مادرش پرواز کند. وقتی که مادرش برای گردش در آسمان پرواز می‌کرد، پری کوچولو در خانه می‌ماند. یک بار که مادر پری کوچولو، می‌خواست به زمین بیاید، پری کوچولو دامن نقره‌ای او را گرفت و گفت: "مامان! مرا هم با خودت ببر!" مادر پری کوچولو فکری کرد و گفت: "صبر کن!" بعد یک تکه ابر پنبه‌ای از آسمان کند و آن را با بال‌هایش تاب داد. ابر پنبه‌ای یک نخ سفید بلند شد." (فارسی سوم، ص ۶۰) عناصر تخیل‌آمیز کنجکاوی دانش‌آموزان را برمی‌انگیزد.

۳.۱.۲ طرح پرسش‌های باز در پایان برخی داستان‌ها

در طرح پرسش فلسفی، هدف لزوماً این نیست که برای همه‌ی سوال‌های مطرح شده، یک اجماع یا پاسخ توافق شده حاصل شود، اما به هر صورت یک گفتگوی واقعی به تعبیری "به جلو حرکت می‌کند" و صرفاً یک بحث هیجان‌انگیز نیست. با توجه به این موضوع، سوال‌هایی مانند "آیا می‌خواهیم به این سوال پردازیم؟ و اکنون چه چیزهایی درباره‌ی این مفهوم یا سوال می‌فهمیم که قبلاً نمی‌فهمیدیم؟ حتماً باید به سوال‌های پیشنهادی اضافه شوند. چون ما به ایجاد گفتگو علاقه‌مندیم و نه صرفاً بحث، معلمان باید دانش‌آموزان را تشویق کنند تا در بیان دیدگاه‌هایشان دلیل بیاورند. (شارپ، اسپیلتر، ۱۳۸۷: ۱۰)

برخی از پرسش‌های پایان درس "بخوان و بیندیش"، پرسش‌های باز هستند که در دیگر بخش‌های کتاب دیده نمی‌شود؛ از جمله پرسش‌هایی نظیر: اگر به جای شیر کوچولو بودید، چه می‌کردید؟ (فارسی چهارم، ص ۵۱) از نظر شما کتابفروشی مثل چیست؟ (فارسی چهارم، ص ۱۰۱) به نظر شما چرا پروانه دیگر خود را در برکه تماشا نکرد و بال‌هایش را به نمایش نگذاشت؟ (فارسی پنجم، ص ۲۵) اگر شما جای پینگ بودید چه می‌کردید؟ (فارسی پنجم، ص ۴۵) به نظر شما چرا بعضی افراد زود به دام می‌افتند؟ (فارسی ششم، ص ۲۳) و...

۴.۱.۲ پرسش‌های متن داستان "بخوان و بیندیش"

در درون برخی از متن‌های "بخوان و بیندیش" پرسش‌هایی دیده می‌شود که می‌تواند راهگشای طرح پرسش فلسفی باشد؛ برای مثال در داستان مورچه‌ریزه آمده است که: "این بچه که این همه درس می‌خواند! پس چرا خانم معلم ناراضی است؟" (فارسی سوم، ص ۴۲) و یا در داستان تنگ بلور درباره ی موزه پرسیده می‌شود: "این ظرف‌ها را چه کسی ساخته است؟" (فارسی سوم، ص ۲۷)

۵.۱.۲ استفاده از ضرب‌المثل

ضرب‌المثل یا "مثل سائر" سخن رایجی است که همه کس آن را می‌گویند و از ویژگی‌هایی آن اختصار لفظ، وضوح معنی و لطف ترکیب است. (داد، ۱۳۸۲: ۴۲۶) این که گفته شده ضرب‌المثل "متضمن مطلبی حکیمانه است" و "گاه باشد که آوردن یک مثل در نظم یا نثر و خطابه و سخنرانی، اثرش در پروراندن مقصود و جلب توجه شنونده بیش از چندین بیت منظوم و چند صفحه مقاله و رساله باشد"، (همایی، ۱۳۸۸: ۳۰۰) نمایانگر دیدگاه کلی و فلسفی ضرب‌المثل‌ها در بیان مسائل است؛ به همین سبب در آموزش فلسفه به کودکان از ظرفیت ضرب‌المثل‌ها استفاده می‌شود؛ در کتاب "فلسفه در کلاس درس"، ضرب‌المثل‌های جایگاه خاصی دارد و برای هر درس پس از طرح پرسش‌های فلسفی، ضرب‌المثل‌های بحث‌انگیز درباره آن نقل شده است. (ر.ک شاو، ۱۳۸۹) عنوان و موضوع یکی از داستان‌های بخش "بخوان و بیندیش"، ضرب‌المثل یک کلاغ، چهل کلاغ است (فارسی دوم، ص ۷۶). این داستان ظرفیت طرح پرسش فلسفی را به خوبی دارد. به ندرت در پرسش‌های پایان درس "بخوان و بیندیش" نیز از ضرب‌المثل استفاده شده است. (فارسی پنجم، ص ۱۱۹)

۲.۲ توجه به مفاهیم اصلی

برای استفاده از شیوه تفکر انتقادی در تدریس، ابتدا باید مفاهیم اصلی متن مشخص گردد تا پس از آن پرسش‌های فلسفی در محدوده همان مفاهیم مطرح گردد. مفاهیم و موضوعات قابل طرح در پرسش فلسفی، منحصر به مفاهیمی چون شناخت خدا و شناخت خوشبختی یا شناخت آفرینش نیست، هر یک از مسائل و عناصر مهم زندگی می‌تواند موضوعی برای پرسش فلسفی باشد. در اینجا سعی شده است تا یک مفهوم اصلی از مضامین هر یک از داستان‌های بخش "بخوان و بیندیش" کتب فارسی، استخراج شود که به عنوان راهنمای

معلم این درس قرار گیرد تا آنها بتوانند به عنوان خمیرمایه و تمرین برای بحث و گفت-وگوهای فلسفی با دانش‌آموزان بکار ببرند. لازم به یادآوری است که برخی از این مفاهیم به ضرورت، فلسفی نیستند. اما با روش تحلیل فلسفی می‌توان در مورد آنها فلسفه‌ورزی کرد و با فراهم کردن یک کندوکاو و گفت و گوی فلسفی، باعث غنای درک و فهم دانش‌آموزان از آنها شد. این مفاهیم در ادامه، به تفکیک کتاب‌های پایه‌های دبستان بیان می‌شوند:

جدول شماره (۱) مفاهیم فلسفی پیشنهادی برای داستان‌های "بخوان و بیندیش" فارسی دوم ابتدایی

عنوان داستان	مفهوم فلسفی پیشنهاد شده	توضیحات
چغندر پربرکت	همکاری	همکاری یک مفهوم اجتماعی بسیار مهم است. کندوکاو فلسفی درباره آن می‌تواند باعث فهم عمیق‌تر دانش‌آموزان از آن بشود. نمونه پرسش‌های فلسفی درباره آن در جدول شماره (۶) آمده است.
تمیز باش و عزیز باش	پاکی	در نگاه نخست، به نظر می‌رسد پاکی مفهومی صرفاً بهداشتی است. اما می‌توان با طرح پرسش‌های فلسفی درباره آن، دامنه معنایی آن را برای دانش‌آموزان گسترش داد. به عنوان مثال آیا ما فکر و اندیشه پاک و ناپاک داریم؟ پاکی فکر با پاکی جسم چه تفاوت‌هایی دارد؟
مورچه اشک‌ریزان، چرا اشک‌ریزان؟	دلسوزی	دلسوزی یک مفهوم اخلاقی - عاطفی مهم و مثبت است. ممکن است این مفهوم با ترجمه که بار معنایی منفی دارد اشتباه شود. کندوکاو فلسفی درباره آن، می‌تواند باعث شفافیت مفهومی آن برای کودکان بشود.
کی بود؟ کی بود؟	شجاعت	شجاعت یک فضیلت اخلاقی اساسی است. ترسویی (جبن) و تهور (بی‌باکی) دو حد افراط و تفریط آن می‌باشند. شناخت حد و مرزهای این مفاهیم و نسبت آنها با یکدیگر به فهم عمیق مفهوم شجاعت می‌انجامد.
یک کلاغ چهل کلاغ	شایعه	فضای مجازی زندگی امروزی، شناخت مفهوم شایعه را بسیار اساسی کرده است. کندوکاو فلسفی درباره حقیقت و شایعه، معیارهای تشخیص آن دو می‌تواند دامنه گسترش آن را مهار کند.
عمونوروز	تغییر	کودکان دوره دبستان اغلب فهم بسیطی از مفهوم تغییر دارند و آن را بیشتر ناظر به حوزه ماده و طبیعت می‌دانند. طرح پرسش‌های فلسفی درباره مفهوم ثبات و تغییر، انواع آن، چرایی آن و .. باعث غنای فهم کودکان از این مفهوم می‌شود.
روپاه و خروس	احتیاط	جسارت و تحرک از ویژگی‌های بارز دوره کودکی است. کندوکاو فلسفی درباره مفهوم احتیاط، می‌تواند روحیه جسارت و تحرک آنها را تعدیل کند و از آسیب‌های احتمالی دورنگه دارد.

جدول شماره (۲) مفاهیم فلسفی پیشنهادی برای داستان‌های "بخوان و بیندیش" فارسی سوم ابتدایی

عنوان داستان	مفهوم فلسفی پیشنهاد شده	توضیحات
قصه‌ی تنگ بلور	موزه- عبرت	اهمیت تاریخ و نسبت آن با زندگی کنونی انسان، هدف مؤلفان این درس و قصه آن می‌باشد. طرح پرسش‌های فلسفی و انتقادی درباره این موضوع می‌تواند بحث تاریخ و فواید آن را برای دانش‌آموزان جذاب و مفید سازد.
مورچه ریزه	درست دیدن	درست دیدن مسائل زندگی از مهم‌ترین دغدغه‌های فلسفه است. فلسفه‌ورزی درباره این مفهوم می‌تواند باعث عطف توجه دانش‌آموزان به آن بشود.
پری کوچولو	موجودات خیالی	کودکان اغلب موجودات خیالی را باور می‌کنند و به پرسشگری درباره آنها علاقه دارند. این امر می‌تواند مبنای کدوکا و فلسفی با آنها واقع شود. در این راستا نمونه پرسش‌های پیشنهادی در این باره در جدول شماره ۷ آمده است.
حوض فیروزه‌ای	در جمع بودن	انزوای کودکان اثرات منفی چون افسردگی به دنبال دارد. در این درس نقش اجتماعی بودن و رابطه آن با شادابی می‌تواند مورد بحث فلسفی قرارگیرد.
خواب خلیفه	عالم خواب- بیداری	عالم خواب و نسبت آن با عالم بیداری می‌تواند موضوع کدوکا و فلسفی دانش‌آموزان قرارگیرد.
بوی سیب و بوی یاس	وطن- دفاع از وطن	وطن یک مفهوم چندبعدی است که ابعاد اجتماعی، سیاسی، اخلاقی، دینی و ... دارد. طرح پرسش‌های فلسفی درباره ابعاد آن می‌تواند باعث غنای فهم دانش‌آموزان از آن بشود. نمونه پرسش‌های فلسفی بیشتر درباره این مفهوم در جدول شماره (۹) بیان شده است.
آفرینش حلزون	آفرینش	آفرینش خداوند و جلوه‌های گوناگون آن از مهم‌ترین مفاهیم فلسفی و دینی است. با نظر به داستان این درس، می‌توان تعدادی پرسش فلسفی در حد توان شناختی دانش‌آموزان درباره آن مطرح ساخت و مورد بحث قرار داد.

جدول شماره (۳) مفاهیم فلسفی پیشنهادی برای داستان‌های "بخوان و بیندیش" فارسی چهارم ابتدایی

عنوان داستان	مفهوم فلسفی پیشنهاد شده	توضیحات
در جست‌وجو	خداشناسی	مفهوم خدا از پیچیده‌ترین مفاهیم فلسفی و دینی است، بویژه برای کودکان دبستان که توانایی تفکر انتزاعی در آنها کمتر است. با این وجود طرح برخی پرسش‌های فلسفی درباره این مفهوم متناسب با فهم کودکان این دوره، می‌تواند به رشد معنوی آنها کمک کند.
قدم یازدهم	عادت- باورها	بسیاری از عادت‌ها و باورهای ما انسان‌ها ممکن است

بتیان عقلانی قابل دفاعی نداشته باشند. از این رو، گفت‌وگوی فلسفی درباره آنها می‌تواند بسیار مفید باشد. نمونه پرسش‌های فلسفی در این باره، در جدول شماره (۸) آمده است.		
امید و انتظار از عواطف اساسی انسان‌ها می‌باشند. با این وجود، ماهیت و ابعاد آنها بسیار پیچیده است. کندوکاو فلسفی درباره آنها، می‌تواند باعث روشنگری-شان برای دانش‌آموزان بشود.	انتظار- امید	انتظار
امروزه جعبه جادویی تلویزیون و بازی‌های متنوع و هیجان‌انگیزی رایانه‌ای، اغلب اوقات فراغت و خارج از مدرسه کودکان را به خود اختصاص داده‌اند. در این شرایط، کندوکاو فلسفی درباره نقش کتاب در دانایی آدمی و رشد او، شاید بتواند انگیزه‌ای پایدار برای مطالعه کتاب در کودکان ایجاد کند.	کتاب- دانایی	دوست بچه‌های خوب
اعتماد به نفس، یکی از عوامل اساسی موفقیت کودکان در تحصیل و زندگی می‌باشد. با این وجود ممکن است آنها درک درستی از این مفهوم، زمینه‌های آن، آثار آن، نسبت آن با غرور و تکبر یا... نداشته باشند. از این رو، در یک جلسه کندوکاو می‌توان این مفهوم را مورد گفت و گوی فلسفی با آنها قرارداد.	اعتماد به نفس	هفت مروارید سرخ
امروزه هیچ جامعه‌ای نیست که درگیر بحث زندگی مدرن و نسبت آن با زندگی سنتی نباشد. افراط و تفریط درباره هر یک از این دو سبک زندگی می‌تواند بسیار آسیب‌زا باشد. به نظر می‌رسد طرح پرسش‌های فلسفی درباره این دو سبک زندگی و نسبت آنها بایکدیگر در موضوعات متبلا به کودکان چون مدلباس، نوع موسیقی و ... می‌تواند بسیار لازم و مفید باشد.	سبک زندگی: سنتی- مدرن	کارت اعتباری

جدول شماره (۴) مفاهیم فلسفی پیشنهادی برای داستان‌های "بخوان و بیندیش" فارسی پنجم ابتدایی

عنوان داستان	مفهوم فلسفی پیشنهاد شده	توضیحات
راز گل سرخ	غرور- تکبر	غرور یکی از رذایل اخلاقی است که چه بسا ممکن است کودکان یا بزرگسالان به آن دچار باشند. غرور چیست؟ مصداق‌های آن کدامند؟ آثار آن چیست؟ آیا همیشه بد است؟ چرا افراد مغرور می‌شوند؟ و.. پرسش‌هایی از این دست می‌تواند باعث غنای فهم دانش‌آموزان از این مفهوم بشود و چه بسا موجب دوری آنها از این رذیلت اخلاقی بشود. نمونه پرسش‌های فلسفی

بیشتر درباره مفهوم غرور، در جدول شماره (۱۰) بیان شده است.		
صداقت و شجاعت در این درس از فضائل اخلاقی شمرده شده‌اند. بررسی فلسفی نسبت این دو فضیلت اخلاقی می‌تواند موضوع یک گفت‌وگوی فلسفی کودکان واقع شود.	صداقت - شجاعت	گلدان خالی
پرسش‌های فلسفی پیشنهادی برای این مفهوم اجتماعی - سیاسی - اخلاقی - دینی در جدول شماره (۹) آمده است.	وطن	آوازی برای وطن
دانش‌آموزان دبستان اغلب با مفاهیم «مسابقه»، «برنده‌شدن»، «قهرمان» و «جایزه» آشنایی دارند. اما مفهوم «پهلوان» ممکن است برای آنها غریب و ناشناخته باشد. این دو مفهوم و نسبت آنها با یکدیگر می‌تواند مبنای یک کندوکاو فلسفی جذاب برای دانش‌آموزان باشد.	پهلوان - قهرمان	فردوسی فرزند ایران
در این درس هر یک از شخصیت‌ها از دیدگاه فلسفی خود راز زندگی را بیان کرده است. گفت‌وگوی فلسفی با دانش‌آموزان درباره دیدگاه این شخصیت‌ها و نظر خود دانش‌آموزان در این باره، می‌تواند موضوع بحث و پرسش فلسفی قرار بگیرد.	زندگی - خوشبختی - موفقیت	زیر آسمان بزرگ

جدول شماره (۵) مفاهیم فلسفی اصلی پیشنهاد شده برای داستان‌های "بخوان و بیندیش" فارسی ششم ابتدایی

عنوان داستان	مفهوم فلسفی پیشنهاد شده	توضیحات
داستان هدهد	سرنوشت - اختیار	سرنوشت، جبر و اختیار انسان از دشوارترین و پیچیده‌ترین مفاهیم فلسفی می‌باشند. طرح پرسش‌های فلسفی در حد توان شناختی کودکان دوره دبستان می‌تواند باعث شکل‌گیری فهم درستی از این مفاهیم بشود.
هفت خان رستم	مشکلات - ثبات قدم - هدف	در شاهنامه، هفت‌خان نماد موانع و مشکلات انسان در راه رسیدن به هدف است و رستم نماد انسانی بزرگ و کامل که برای رسیدن به اهدافش، از همه این موانع می‌گذرد. کندوکاو فلسفی درباره یک هدف، انواع موانع و مشکلات احتمالی، راه‌حل‌های ممکن و ... می‌تواند باعث فهم بهتر دانش‌آموزان از این

مفاهیم گردد.		
داستان دوستان همدل، قصه دانش آموز تازه واردی در شهری غریب است. از این رو، درون - مایه این داستان، بستر مناسبی برای بحث و گفت‌وگوی فلسفی درباره مفهوم « دوست و دوستی » می باشد. برای نمونه پرسش های فلسفی درباره این مفهوم می توان به کتب داستانی متعدد فلسفه برای کودکان مراجعه کرد.	دوست و دوستی	دوستان همدل
چنان که پیش تر بیان شد، نمونه پرسش های فلسفی درباره مفهوم چندبعدی وطن، در جدول شماره (۹) بیان شده است.	دفاع - جنگ و صلح - دشمن - شهادت	شهید تندگویان
روایت «بوعلی و بهمنیار» جهت تأمل و گفت‌وگوی فلسفی درباره آداب شاگردی و اخلاق معلمی، یک ابزار مناسب می باشد.	آداب شاگردی - اخلاق معلمی	بوعلی و بهمنیار
با توجه به اهمیت هوشیاری و دانایی در زندگی انسان، این موضوع در چند درس از داستان های بخش «بخوان و بیندیش» مطرح شده است. طرح پرسش های فلسفی درباره این مفاهیم، می تواند مکمل تکرار آنها در فهم بهتر دانش آموزان از این مفاهیم بشود.	احتیاط - هوشیاری	پیاده و سوار
پرسش های فلسفی پیشنهادی درباره مفهوم غرور، در جدول شماره (۱۰) بیان شده است.	غرور	آوای گنجشکان

۳.۲ طرح پرسش های فلسفی

اندیشیدن با پرسیدن آغاز می شود و پرسیدن سنگ بنای تفکر انتقادی است. (قاضی مرادی، ۱۳۹۳: ۲۷) از روزگار سقراط، گفت‌وگو راه موثری برای یافتن پاسخ اساسی ترین پرسش های زندگی به شمار آمده است و لیپمن همین سنت را به عنوان راهی برای بنیان گذاری فلسفه در برنامه ی مدارس برگزید. (فیشر، ۱۳۸۸: ۴۹) سقراط با استفاده از منطق در کاوش مشترک، پرسش هایی را به عنوان وسیله ی رسیدن به حقیقت به کار می برد. (همان: ۱۹۱) مهم ترین بخش در آموزش شیوه ی تفکر انتقادی آن است که پرسش های مناسب طرح گردد، سقراط بنیان گذار پرسش فلسفی بوده است. تحقیقات نشان می دهد که سمینار سقراطی تاثیر مثبتی بر سطح پرسشگری (کمالی مطلق، نوشادی، ۱۳۹۶: ۱) و پرورش تفکر انتقادی دارد (فقری، اولیایی نیا، ۱۳۹۵: ۳۱) و «به کمک راهبرد پرسشگری متقابل هدایت شده، می توان موجبات رشد و ارتقای تفکر انتقادی دانش آموزان را فراهم

کرد». (بدری گرگری، خانلری، ۱۳۹۲: ۱) یکی از راهبردهایی که می‌تواند در رسیدن به تفکر انتقادی کمک کند تشویق دانشجویان به پرسیدن سوالات هدفمند است. (نظری و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۵) راهبرد نکته مهم آن است که طرح پرسش‌های مناسب تا رسیدن به نقطه‌ای اطمینان بخش باید ادامه یابد. اگر مفهوم اصلی، همکاری باشد، پرسش‌های زیر از سوی متخصصان پیشنهاد شده است:

منظور از همکاری چیست؟ همکاری در چه موقعیتی لازم و ضروری است؟ آیا هیچ‌گاه حیوانات با هم همکاری می‌کنند؟ آیا فردی که با دیگران همکاری نمی‌کند آدم بدی است؟ آیا همکاری کردن همیشه خوب است؟ آیا زمانی وجود دارد که همکاری کردن در آن زمان اشتباه باشد؟ آیا "همکاری" با "ملحق شدن به دیگران" یک چیز هستند؟ آیا همکاری کردن می‌تواند نشانه ضعف باشد؟ آیا همیشه اجبار دیگران به همکاری خوب است؟ چگونه "همکاری" از "همرنگی با جماعت" متمایز می‌شود؟ آیا همکاری هیچ‌گاه مانع فردگرایی نمی‌شود؟ آیا یک تیم ورزشی با افرادی فوق‌العاده با استعداد که هیچ همکاری خوبی با هم ندارند؛ در مسابقه با یک تیم کم‌استعدادتر که همکاری خوبی با هم دارند، آن را شکست خواهد داد؟ تفاوت معنی "همکاری" و "کمک" چیست؟ (شاو، ۱۳۸۹: ۴۷)

پرسش‌هایی که درباره همکاری آورده شد نمونه تمام عیار پرسش فلسفی است که با بررسی آن می‌توان به مهارت طرح پرسش فلسفی دست یافت. بررسی این پرسش‌ها نشان می‌دهد که این سوالات چند ویژگی کلی دارند: ۱- توجه به درک مفاهیم و موضوعات اصلی مانند همکاری و دوستی: گاه بسیاری از مفاهیم به نظر شناخته شده و آشکار هستند، اما هرگاه از دیدگاه تفکر انتقادی نگریسته شوند، معلوم می‌گردد جنبه‌های مختلفی از آن نادیده انگاشته می‌شده است ۲- توجه به مصادق‌های گوناگون یک مفهوم: در نمونه فوق، مفهوم "همکاری" درباره‌ی حیوانات مورد پرسش قرار گرفته است ۳- بررسی ماهیت یا خوب و بد بودن یک مفهوم در شرایط مختلف: پرسش "آیا همکاری کردن همیشه خوب است" در این راستا مطرح شده است ۴- یادآوری و توجه به مفاهیم مشابهی که احتمال گمراهی در آن وجود دارد: امکان دارد شخصی "همکاری" را با "هم‌رنگ شدن با جماعت" و یا "کمک" یکی بداند، طرح این پرسش، تفاوت معنای این مفاهیم متشابه را به خوبی نشان می‌دهد ۵- ذکر مثال‌های گوناگون از یک مفهوم: مطرح کردن مثال‌ها و مصادق‌های گوناگون، فعالیتی فلسفی است و ذهن مخاطب را با مصادیق مختلف یک

مفهوم آشنا می‌سازد. با توجه به این نکته که طرح پرسش مناسب، مهم‌ترین بخش از آموزش تفکر انتقادی است، در اینجا از کتب فارسی دوم تا ششم، یک درس مورد انتخاب می‌گردد تا به عنوان مثال پرسش‌های فلسفی درباره‌ی یک مفهوم مطرح گردد.

۱.۳.۲ فارسی دوم ابتدایی

اولین داستان فارسی دوم ابتدایی، یعنی "چغندر پر برکت" (گروه مولفان، ۱۳۹۵: ۱۳) داستان پیرمرد و پیرزنی است که با دو نوه‌شان زندگی می‌کنند. روزی پیرمرد به مزرعه می‌رود تا چغندری بیاورد اما نمی‌تواند چغندر را از زمین بیرون آورد. پیرزن و نوه‌ها هم به کمک می‌روند و به کمک همدیگر و با تلاش فراوان می‌توانند چغندر را از زمین جدا کنند. پیرزن با آن چغندر، یک دیگ بزرگ آش می‌پزد و میان همسایه‌ها تقسیم می‌کند.

چنان‌که گفته‌امد برای طرح پرسش تفکر انتقادی باید از سوالات باز و کلی بهره ببریم؛ در درس "چغندر پر برکت" می‌توان مفهوم و مساله‌ای کلی مثل "همکاری" را مورد سوال قرار داد که نمونه سوالات فوق را می‌توان برای آن مطرح کرد. مفهوم اصلی دیگری که می‌تواند زمینه طرح پرسش‌های باز را فراهم آورد "برکت" است. "برکت" در فرهنگ لغات به معنای افزونی و یمن و خجستگی است. بنابراین در این باره می‌توان پرسش‌های زیر را مطرح کرد:

جدول شماره (۶) پرسش‌های فلسفی پیشنهادی برای درس چغندر پر برکت

پرسش‌های پیشنهادی	نام درس
برکت چه مفهومی دارد؟ آیا هر افزایشی را می‌توان "برکت" دانست؟ اگر پول یک نفر برکت پیدا کند معنای آن این است که فایده به صاحب پول می‌رسد یا دیگران؟ آیا برکت داشتن با مفید بودن یکی است؟ آیا "برکت" فقط برای غذاها به کار می‌رود؟ آیا درس خواندن هم می‌تواند برکت داشته باشد؟ آیا "برکت" فقط برای کارهای خوب است؟ آیا برکت داشتن یک کارخانه با پرسود بودن آن یکسان است؟	چغندر پر برکت

در کتاب درسی دو پرسش درباره این درس مطرح شده است:

۱- پیرمرد و نوه‌هایش چگونه توانستند چغندر را از دل خاک بیرون بیاورند؟(همان: ۱۴) این سوال یک پرسش فلسفی و کلی نیست، اما بسیار مناسب است؛ زیرا به پیام و مفهوم اصلی درس؛ یعنی "همکاری" اشاره دارد.

۲- چرا چغندر این قصه پر برکت بود؟ این پرسش، یک پرسش فلسفی است و معلم می‌تواند همین سوال را (چنان‌که نمونه‌ای از آن ارائه شد) ادامه دهد تا مفهوم "برکت" روشن گردد.

۲.۳.۲ فارسی سوم ابتدایی

قصه "پری کوچولو" داستان پری کوچکی است که در آسمان زندگی می‌کرد و به زمین آمد. در این داستان نویسنده مخاطب خود را از فراز آسمان که محل زندگی پری بود به فرود زمین می‌کشاند و با ذکر اشارات بسیار جالبی مانند اینکه "خاله خرگوشه نمی‌دانست که هرگز نمی‌شود به پری‌ها دروغ گفت" و "پری کوچولو این را دید و گفت: "مادر من هیچ وقت، کسی را اذیت نمی‌کرد". (همان: ۶۲) صفات یک پری را که در نظر یک بچه سمبل خوبی و بی‌گناهی است برمی‌شمارد. این داستان از نظر موضوع نگاهی فلسفی دارد. پرسش فلسفی نیز در آن قابل طرح است:

جدول شماره (۷) پرسش‌های فلسفی پیشنهادی برای درس پری کوچولو

نام درس	پرسش‌های پیشنهادی
پری کوچولو	پری چگونه موجودی است؟ آیا تاکنون پری دیده‌اید؟ آیا پری را فقط در فیلم و قصه دیده‌اید؟ پری کوچولو و مادرش چه ویژگی‌هایی داشتند؟ پری در قصه پینوکیو چه ویژگی‌هایی داشت؟ انسان‌ها چه تفاوتی با پری‌ها دارند؟ تفاوت موجودهای واقعی با موجودهای خیالی در چیست؟ موجودهای خیالی چه نقشی در زندگی انسان دارند؟

فارسی چهارم

"قدم یازدهم" از داستان‌های تامل برانگیز سال چهارم ابتدایی است. (فارسی چهارم، ص ۴۸) قهرمان این داستان، شیر کوچولویی است که در قفس زندگی می‌کند. شیر کوچولو

۲۰ تفکر و کودک، سال نهم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۷

در قفس خود می‌توانست ده قدم بردارد و بعد از آن به میله‌های قفس برخورد می‌کرد. یک بار نگهبان باغ وحش فراموش کرد که در قفس را ببندد. شیر کوچولو از قفس بیرون رفت. ده قدم برداشت و زیر درخت گل خوابید، اما قدم یازدهم را برداشت، بعد از خواب هم به قفس خود بازگشت. شیر کوچولو آزاد نشد چون قدم یازدهم را برداشت. درباره‌ی داستان شیر کوچولو پرسش‌های فلسفی زیر قابل طرح است:

جدول شماره (۸) پرسش‌های فلسفی پیشنهادی برای درس قدم یازدهم

نام درس	پرسش‌های پیشنهادی
قدم یازدهم	چرا شیر کوچولو قدم یازدهم را برداشت؟ آیا شیر کوچولو متوجه آزادی خود شد؟ آیا در داستان برداشتن قدم یازدهم به معنی پیشرفت و موفقیت بود؟ آیا ممکن است ما هم در قدم دهم مانده باشیم؟ آیا ممکن است ما نیز در زمانی که فکر می‌کنیم نمی‌توانیم کاری انجام بدهیم، امکان پیشرفت و موفقیتمان فراهم باشد؟ قدم یازدهم ما در زمینه درس خواندن چیست؟ آیا ما می‌توانیم در زمینه هنر و خلاقیت قدم یازدهمی برداریم؟ آیا ممکن است در زندگی و برخورد با دیگران قدم یازدهمی برداریم؟ به نظر شما شرط موفقیت در برداشتن قدم یازدهم چیست؟

۳.۳.۲ فارسی پنجم

"آوازی برای وطن"، داستان پرنده‌ای به نام زاغ‌بور است که دلتنگ وطن است و بعد از تحمل سختی‌های فراوان به وطن خود می‌رسد. (فارسی پنجم، ص ۶۳) درباره‌ی این داستان می‌توان پرسش‌هایی با موضوع "وطن" طرح نمود:

جدول شماره (۹) پرسش‌های فلسفی پیشنهادی برای درس آوازی برای وطن

نام درس	پرسش‌های پیشنهادی
آوازی برای وطن	چرا زاغ‌بور دوست داشت به وطن خود بازگردد؟ چرا انسان‌ها وطن خود را دوست دارند؟ آیا فقط انسانها و حیوانات وطن دارند؟ آیا همه‌ی موجودات دلتنگ وطن می‌شوند؟ آیا وطن زیباترین مکان برای زندگی است؟ آیا وطن راحت‌ترین مکان برای زندگی است؟

چرا دوست داشتن وطن نشانه ایمان است؟	
چرا برخی انسان‌ها وطن خود را ترک می‌کنند؟	
انسان‌ها در قبال وطن خود چه مسئولیتی دارند؟	

۴.۳.۲ فارسی ششم

"آوای گنجشکان" آخرین داستان از بخش "بخوان و بیندیش" فارسی ششم ابتدایی است. (فارسی ششم، ص ۱۰۹) در این داستان، "غرور" مهم‌ترین مفهوم درس است که پرسش‌های فلسفی زیر از کتاب "فلسفه در کلاس" درباره آن نقل می‌شود.

جدول شماره (۱۰) پرسش‌های فلسفی پیشنهادی برای درس آوای گنجشکان

نام درس	پرسش‌های پیشنهادی
آوای گنجشکان	<p>تکبر چیست؟</p> <p>آیا بعضی اوقات متکبر بودن طبیعی است؟</p> <p>آیا اشخاصی که اغراق نمی‌کنند، به این معنی است که آنها تکبر ندارند؟</p> <p>آیا هیچگاه تکبر می‌تواند خوب هم باشد؟ آیا امکان دارد که متکبر بود و در عین حال به دیگران نیز احترام گذاشت؟</p> <p>آیا امکان دارد که مغرور و متکبر بود و هیچ اعتماد به نفسی نداشت؟</p> <p>آیا افراد مغرور و متکبر در همه چیز خود را برتر می‌پندارند یا تنها در بعضی مواقع و موارد این گونه‌اند؟ آیا افراد متکبر به دنیا می‌آیند و یا به تدریج در زندگی متکبر می‌شوند؟</p> <p>چه چیز باعث خودبینی و تکبر می‌شود؟ آیا فرد مغرور و متکبر می‌تواند تکبرش را از دست بدهد؟</p> <p>اگر امکان‌پذیرست چگونه؟ افراد مغرور و متکبر با چه نوع افرادی رابطه دوستی برقرار می‌کنند؟</p> <p>آیا تکبر مزیت‌هایی هم دارد؟ آیا تکبر معایبی هم دارد؟ آیا یک فرد می‌تواند مغرور و متکبر باشد، اگر هیچ فرد دیگری را ندیده باشد؟</p> <p>آیا غرور و تکبر با دوست داشتن خویش‌نمایی یکی است؟</p> <p>آیا امکان دارد مغرور و متکبر باشید و با وجود آن آرزو داشته باشید که ای کاش این گونه نبود؟ (شاور، ۱۳۸۹: ۵۱-۵۲)</p>

در طرح پرسش‌های فلسفی گاهی می‌توان بازیگوشی کرد تا پرسش فلسفی سرشار از سرگرمی باشد. (کم، ۱۳۹۱: ۴۹)

؛ برای مثال پیام اصلی درس "بوعلی و بهمنیار" از کتاب فارسی ششم، این است که "پیامبر بودن" شرایط خاصی نیاز دارد و تنها با داشتن علم نمی‌توان پیامبر شد؛ اما در راستای تنوع بخشیدن به مباحث فلسفی کلاس و ایجاد یک بحث جالب و صمیمانه می‌توان پرسش‌های زیر را مطرح نمود:

چرا بهمنیار فرمان بوعلی را اطاعت نکرد؟ اگر شما به جای بهمنیار بودید چه می کردید؟ بوعلی به بهمنیار دستور داد که برایش آب بیاورد. آیا این کار نشانه غرور بوعلی بود؟ بهمنیار فرمان بوعلی را اطاعت نکرد و آب نیاورد. آیا کار بهمنیار بی ادبی بود؟ آیا شاگرد حق دارد که فرمان استادش را اطاعت نکند؟ در چه شرایطی می توان از فرمان استاد سرپیچی کرد؟

۳. نتیجه گیری

در آموزش فلسفه به کودکان، پرسش فلسفی صرفاً به معنای پرس و جو درباره‌ی اصل وجود و حقیقت زندگی نیست، بلکه منظور ژرف اندیشی و دقیق‌النظر بودن است. بررسی بخش "بخوان و بیندیش" از کتب فارسی ابتدایی نمایانگر آن است که داستان‌های این بخش ظرفیت لازم را برای طرح پرسش فلسفی دارند؛ زیرا در قالب داستان ارائه شده‌اند؛ مفاهیم فلسفی مثل حقیقت‌جویی، شناخت خدا، سرنوشت و راز خوشبختی در آن دیده می‌شود؛ ظرفیت دیگر این بخش، وجود پرسش‌های باز و مناسب در پایان داستان است.

مهم‌ترین ابزار آموزش فلسفه به کودکان، استفاده از پرسش‌های مناسب است. درک مطلب نیز یکی از مهم‌ترین اهداف کتب فارسی است که پیشرفت در آن، با پرسش‌های مناسب فلسفی امکان‌پذیر خواهد بود. آموزگاران لازم است با طرح پرسش فلسفی آشنا شوند تا در تدریس کتب فارسی از آن بهره ببرند. برای طرح پرسش فلسفی بهتر است ابتدا مفاهیم اصلی جست‌وجو گردد و سپس درباره‌ی آن مفهوم سوال شود. در طرح پرسش فلسفی لازم است به جنبه‌های گوناگون مفهوم یا مصداق مورد نظر توجه شود.

کتاب‌نامه

الف) کتاب‌ها

اکبری شلدره، فریدون و همکاران. (۱۳۹۱). کتاب معلم فارسی ششم دبستان، تهران: اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.

بوزان، تونی. (۱۳۸۹). نیروی ذهن خلاق، ترجمه زهرا فرزانه، قم: بوکتاب.

حسینی، افضل‌السنادات. (۱۳۹۲). یادگیری خلاق، کلاس خلاق، تهران: انتشارات مدرسه.

داد، سیما. (۱۳۸۲). فرهنگ اصطلاحات ادبی، تهران: انتشارات مروارید.

زند، بهمن. (۱۳۹۴). روش تدریس زبان فارسی، تهران: انتشارات سمت.

ساعتی، تامس، ال. (۱۳۹۱). تفکر خلاق، حل مشکل و تصمیم‌گیری، ترجمه مجید عزیزی، رضا نقدی، تهران: دانشگاه تهران، چاپ دوم.

سجویک، فرد. (۱۳۹۰). ۱۰۰ ایده برای رشد تفکر، ترجمه نورعلی خواجه‌وند، تهران: پژواک فرزاد. شارپ، آن مارگارت، اسپلیتر، لورنس. (۱۳۸۷). بیمارستان عروسک‌ها، ترجمه فاطمه رنجبران و مانا پار، تهران: شهرتاش.

شاو، رون. (۱۳۸۸). فلسفه در کلاس درس، ترجمه مراد یاری دهنوی و روح الله حیدری، تهران: آوای نور.

فهندز، محبوبه. (۱۳۸۴). برنامه تحصیلی خلاق، خرم‌آباد: سروش هدایت. فیشر، رابرت. (۱۳۸۹). آموزش تفکر، ترجمه غلامعلی سرمد، تهران: انتشارات بین‌المللی گاج، چاپ دوم.

فیشر، رابرت. (۱۳۸۶). آموزش تفکر به کودکان، ترجمه مسعود صفایی مقدم و افسانه نجاریان، تهران: رسش، چاپ دوم.

فیشر، رابرت. (۱۳۹۲). داستان‌هایی برای فکر کردن، ترجمه سید جلیل شاهی لنگرودی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. نشر قطره.

قائدی، یحیی. (۱۳۹۵). مبانی نظری فلسفه برای کودکان، تهران: مرآت. قاضی مرادی، حسن. (۱۳۹۳). درآمدی بر تفکر انتقادی، تهران: اختران، چاپ سوم.

کم، فیلیپ. (۱۳۹۱). هم‌اندیشی: روش پرورش مهارت‌های تفکر، ترجمه مریم خسرونژاد، تهران: مارزینو و همکاران. (۱۳۸۰). ابعاد تفکر در برنامه‌ریزی درسی و تدریس، ترجمه قدسی احقر، تهران: یسپرون.

مایرز، چت. (۱۳۸۶). آموزش تفکر انتقادی، ترجمه خدایار ابیلی، تهران: سمت. ناجی، سعید. (۱۳۹۲). کودک فیلسوف (لیلا)، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ دوم.

ناجی، سعید. (۱۳۸۷). کندوکاو فلسفی برای کودکان و نوجوانان، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۸). فنون بلاغت و صناعات ادبی، تهران: نشر هما، چاپ بیست و هشتم.

هینز، جوانا. (۱۳۸۹). فیلسوفان کوچک، ترجمه یحیی قائدی، تهران: آبیژ.

هینز، جوانا (۱۳۸۳). بچه‌های فیلسوف، ترجمه رضا علی نوری و همکاران، قم: سماء قلم.

ب) مقالات

افقری، سمانه؛ اولیایی‌نیا، هلن. (۱۳۹۵). «تاثیر سمینار سقراطی در پرورش تفکر انتقادی جهت ارتقاء نگرش دانشجویان سال آخر ادبیات درباره‌ی یادگیری ادبیات»، دو فصلنامه نقد زبان و ادبیات خارجی، شماره ۷۴، صص ۳۱-۵۳.

۲۴ تفکر و کودک، سال نهم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۷

- بدری گرگری، رحیم؛ خانلری، مریم. (۱۳۹۲). «تاثیر آموزش راهبرد پرسشگری متقابل هدایت شده در گروه همتایان، بر تفکر انتقادی دانش آموزان دختر پایه سوم راهنمایی»، دو فصلنامه تفکر و کودک، سال چهارم، شماره ۲، ۱-۱۶.
- برهن، مریم؛ خدابخشی صادق آبادی، فاطمه. (۱۳۹۶). «آموزش فلسفه برای کودکان»، پیشرفت‌های نوین در علوم رفتاری، شماره ۹، صص ۹۰-۱۰۴.
- خسرونژاد، مرتضی. (۱۳۸۶). «تاملی بر هم‌نشینی ادبیات کودک و فلسفه در برنامه فلسفه برای کودکان»، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، شماره ۲۰، سال ششم، ۱۰۹-۱۲۴.
- کمالی مطلق، طاهره؛ نوشادی، ناصر. (۱۳۹۶). تاثیر آموزش فلسفه برای کودکان بر سطح پرسشگری دانش‌آموزان دوره ابتدایی»، دو فصلنامه تفکر و کودک، دوره ۸، شماره ۱، ۱-۱۳.
- مرعشی، سید منصور؛ هاشمی، سید جلال؛ مقیمی گسک، اعظم. (۱۳۹۱). دو فصلنامه تفکر و کودک، «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی بخوانیم و بنویسیم و هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی بر اساس معیارهای برنامه درسی فلسفه برای کودکان»، دوره ۳، شماره ۵، صص ۶۹-۸۹.
- نظری، نرگس؛ حیدری، علیرضا؛ بختیارپور، سعید. (۱۳۹۲). «تاثیر شیوه سوال پرسیدن سقراطی بر آموزش تفکر انتقادی»، نشریه علوم تربیتی، سال بیستم، شماره ۲، صص ۸۱-۹۸.
- یاری دهنوی، مراد؛ پورکریمی هاوشکی، مجتبی، (۱۳۹۷)، «چیستی و چگونگی فلسفه‌ورزی و پیامدهای آن در فرایند تدریس معلمان»، پژوهش‌نامه مبانی تعلیم و تربیت، شماره ۸(۱)، ۶۶-۴۳.

- Barrow, Wilma. (2010). "Dialogic, Participation and The Potential for Philosophy for children", Thinking skills and creativity, 5, PP61-69.
- Daniel. M. & La fortune. L. & Pallascio. R. & Schleifer. M. (1999), "Philosophical Reflection and cooperative Practices in an Elementary school Mathematic Classroom", Journal of Education 24, 4, PP 426-440.
- Topping, K. J. & Trickey, S. (2007). "Impact of Philosophical enquiry on school students interactive behavior", Thinking skills and creativity 2, PP73-84.
- Van Zee, E. & j. Minstrel. (1977) "Using Questions to Guide Student Thinking" Journal of the learning science 6(2): 227-269.